Research Guru
Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)
www.researchguru.net
Volume-16, Issue-4, March-2023

આધુનિક ભારતનું ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્ર: સુસંગતતા અને વિસંગતતા

ડૉ.ક્રિષ્ના લાલા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર (અર્થશાસ્ત્ર), ગવર્મેન્ટ આર્ટસ અને કોમર્સ કોલેજ, ગાંભોઈ

પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીની આર્થિક વિચારસરણી ઘણી પ્રચલિત અને બંધબેસતી જણાય છે, પરંતુ જયારે તેના અમલીકરણની વાત આવે છે ત્યારે તે અવ્યવહારુ અને કાલ્પનિક હોવાની ટીકા કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમાં રહેલી વિભાવનાઓ જેવી કે "ટ્રસ્ટીશીપનો સિધ્ધાંત" જેમાં બિન-માલિકીની વાત કરવામાં આવી છે, તેના મુજબ વ્યક્તિને તેની જરૂરિયાતો કરતાં વધુ સંપત્તિ અને આવકનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેથી અસક્ષમ કે ઓછા-સક્ષમ લોકોનું આર્થિક કલ્યાણ થાય. પરંતુ વાસ્તવિક જગતમાં બિન-માલિકી અને ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત વ્યવહારીક રીતે સાકાર થતો નથી કારણકે વ્યક્તિઓ જીવનના સામાન્ય માર્ગમાં તેમની સંપત્તિ અને તેની માલિકી સાથે ઘનિષ્ટ રીતે જોડાયેલા હોય છે અને સતત સંપત્તિ એકઠી કરે છે. આમ, ગાંધીજી અને ગાંધીવાદીઓ પણ સંપત્તિ પ્રત્યેના લગાવ અને સંપત્તિ-સંચયનું મૂળ કારણ જાણી શક્યા નથી.

કુટુંબ એ મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનું મૂળભૂત અને મહત્વનું એકમ છે; જેમાં સંપત્તિ અને મિલકત કોઈ એક વ્યક્તિ કે પરિવારની માલિકીની હોય છે. કુટુંબ માત્ર ભૌતિકસંપત્તિનો જ માલિક નથી પણ તે તેનો સંચય કરે છે અને તેનો વારસો પણ ધરાવે છે. જ્યારે માલિકી અને સંચયનું મૂળકારણ એક કે અનેકના સંતોષ માટે બહાર આવશે ત્યારે સર્વોદય માત્ર શક્ય જ નહી બને પણ જીવનની હકીકત પણ બની જશે. પિતૃત્વ (માતૃત્વ અને પિતૃત્વ) એક સામાજિક ઘટના છે, જૈવિક નથી. ગાંધીજી કદાચ પોતાના બ્રહ્મચર્યને લીધે બિન-માલિકીને જોવા માટે સક્ષમ ન હતા. પરંતુ માનવીનું શરીર એ માત્ર એક ઉપકરણ છે જેનાથી કુદરત દ્વારા પેઢીઓની અનંત શ્રુખ્લાનું સર્જન થાય છે. એકવાર મનુષ્યને જો સંતાનની માલિકી ન હોવાની અનુભૂતિ થઈ જાય, તો ગાંધીજી દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ બિન-માલિકી અને ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતની પરિકલ્પનાનો સ્વીકાર થશે, તેનું ચક્ર પૂર્ણ થશે અને આ વિચાર વ્યવહારિકતા ધારણ કરશે (મહેતા , 2004).

ભારતીય સમાજ અને સમગ્ર વિશ્વમાં ગાંધીજીના વિચારોના અનેક પુરાવાઓ જોવા મળે છે. દુનિયાના અનેક મોટા અને સક્ષમ દેશોની લોકશાહી અને મૂડીવાડી અર્થવ્યવસ્થામાં અનેક વર્ષો પછી પણ હજુ સુધી મુક્ત સમાજનું નિર્માણ કરવાનું બાકી છે; જે ભોજનની ચિંતાઓ અને ધનના ભયથી મુક્ત હશે. વિશ્વના

દેશોમાં આંતર અને આંતરિક રીતે આવકની અસમાનતાઓ અને વ્યાપક ગરીબી એ નિર્દેશ કરે છે કે પશ્ચિમી મૂડીવાદી મોડલ વિશ્વના જે દેશો દ્વારા અપનાવવામાં આવ્યું હતું, તે આજ દિન સુધી લોકોને ખરેખર આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ અપાવી શક્યું નથી. આથીજ, આધુનિક વિશ્વના વિચારો સાથે ગાંધીજીના વિચારોનું મિશ્રણ વધુ સર્વગ્રાહી અને સંકલિત સમાજનું નિર્માણ કરશે, વધુ કલ્યાણ આપશે, વધુ પરોપકારી આર્થિક અધિશેસ પેદા કરશે અને વધારે સમાનતાવાદી સમાજની રચના કરશે.

મહાત્મા ગાંધીએ ક્યારેય પણ 'ગાંધીજીનું અર્થશાસ્ત્ર' ના નામથી ઓળખાતા સાહિત્યની રચના કરી ન હતી. તેમણે ના તો અર્થશાસ્ત્રી હોવાનો દાવો કર્યો હતો કે ના તો તેઓ અર્થશાસ્ત્ર વિષયના જાણકાર હતા. તેઓ આર્થિક સાહિત્યના વાચક પણ ન હતા. તેમ છતાં, તેમણે તેમના જીવનના વિવિધ સમયે અર્થશાસ્ત્ર પર તેમના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. અર્થશાસ્ત્ર પરના તેમના પ્રતિબિંબને તેમના લખાણો અને વિચારોમાં અભિવ્યક્તિ મળી છે. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્ર પરના વિચારો અને લખાણોને તેમના અનુયાયીઓએ યોગ્ય રીતે એકત્રિત કરી અને 'ગાંધીજીનું અર્થશાસ્ત્ર' તરીકે ઓળખાતા સાહિત્યની રચના કરી છે. આ રીતે રચાયેલુ આ સાહિત્ય આધુનિક ભારતીય આર્થિક ચિંતનના ઈતિહાસમાં અતુલ્ય ગણાય તેટલું વિશાળ, બંધબેસતું અને મહત્વપૂર્ણ છે.

અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનું વિશ્લેષણ

થોમસ વેબર જણાવે છે કે ગાંધીજી રસ્કિનના પુસ્તક ***'અન ટૂ ધીસ લાસ્ટ'*** થી ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા અને એવું કહેવું જરાય અતિશયોક્તિ નથી કે રસ્કિન ગાંધીવાદી આર્થિક વિચારના પિતા કે સ્થાપક હતા. ગાંધીજીએ ત્રણ મૂળભૂત સત્યો હેઠળ 'અનટુ ધીસ લાસ્ટ' ના ઉપદેશોનો સારાંશ આપ્યો છે. તેમના મતે, બધાનું ભલું એટલે કે સર્વોદયમાં વ્યક્તિનું ભલું રહેલું છે. દરેક વ્યક્તિને તેના કામથી આજીવિકા મેળવવાનો અધિકાર છે અને જે તે વ્યક્તિનો શ્રમ તેનું ગૌરવ છે, જેમાં વ્હાઈટ કોલર જોબ કે બ્લુ કોલર જોબ વચ્ચે કોઈજ ભેદભાવ નથી. માટી ખેડવાવાળા અને હસ્તકલા કારીગરોનું જીવન પણ જીવવા લાયક ઉત્તમ જીવન છે. જે ગ્રામોદ્યોગનો વિકાસ કરે છે અને સ્વદેશી છે.

ગાંધીજી પર ઊંડો પ્રભાવ પાડનાર અન્ય એક લેખક લીઓ ટોલ્સટોય હતા. ટોલ્સટોયના પુસ્તક ***'ધ કિંગડમ ઓફ ગોડ ઇઝ વિથ ઇન યુ'*** એ ગાંધીજી પર ઊંડી છાપ છોડી હતી. ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું હતું કે ગહન નૈતિકતા, સ્વતંત્ર વિચારસરણી અને ટોલ્સટોયના કાર્યની સત્યતામાં તેઓ ડૂબી ગયા હતા અને બાકીનું બધું તુચ્છ બની ગયું હતું. ગાંધીજીને સમજાયું કે ગરીબોને મદદ કરવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ "બ્રેડ લેબર" છે એટલે કે માણસે પોતાના હાથે મજૂરી કરીને પોતાની રોટલી કમાવી જોઈએ. આથી ગાંધીજીના આર્થિક તત્વજ્ઞાન માં 'બ્રેડ લેબર'નો સિદ્ધાંત કેન્દ્રિય છે.

ગાંધીજીએ દાવો કર્યો હતો કે "સાચું અર્થશાસ્ત્ર ક્યારેય સર્વોચ્ચ નૈતિક ધોરણો

સામે લડતું નથી કે તેની વિરુધ્ધ હોતું નથી, જેથી સારૂ નીતિશાસ્ત્ર એ સાચું અર્થશાસ્ત્ર હોવું જોઈએ. સાચું અર્થશાસ્ત્ર સામાજિક ન્યાય માટે અનિવાર્ય છે. તે નબળા સહિત તમામને પ્રોત્સાહન આપે છે અને ઉત્તમ જીવન માટે અનિવાર્ય છે". ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્ર 'આધ્યાત્મિક સંતોષ' પર ભાર મૂકે છે. આધ્યાત્મિકતા ઉપભોક્તાવાદ પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ગાંધીજીએ ઈચ્છાઓ ઘટાડવા અને વૈભવથી દૂર રહેવા પર ભાર મૂક્યો હતો. ગાંધીજીએ ક્યારેય કારખાનાઓ અને મશીનોના વિનાશની હિમાયત કરી ન હતી પરંતુ તેમણે તેના અતિરેકને નિયંત્રિત કરવાની માંગ કરી હતી. તેઓ માનતા હતા કે ઉત્પાદન અને વપરાશનું વિકેન્દ્રીકરણ થયેલું હોવું જોઈએ અને આ બંને કાર્યો ઉત્પાદનના સ્ત્રોતની નજીક જ થવા જોઈએ. ગાંધીજી જણાવે છે કે તેમની નાનાપાયે રચાયેલી ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા મશીનરીના અસ્વીકાર પર આધારિત નથી પરંતુ મશીનરી માટેના ઘેલછા સામે તેમણે વાંધો છે. મશીનની ઘેલછા કે જેને તેઓ શ્રમ-બચત મશીનરી કહે છે. આ મશીનોનો ઉપયોગ માનવ શ્રમ બચાવવા કરતો રહે ત્યાં સુધી તે યોગ્ય છે પરંતુ હજારો લોકો મશીનોથી બેરોજગાર બને તે સ્વીકાર્ય નથી. ગાંધીજી સમય અને શ્રમ બચાવવાના હિમાયતી હતા. તેઓ માનતા હતા કે સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થવું ન જોઈએ, તે અમુક લોકોના હાથમાં નહીં પરંતુ બધાના હાથમાં હોય. ગાંધીજી કહે છે કે પૃથ્વી દરેક માણસની જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે પૂરતું પૂરું પાડે છે પરંતુ દરેકના લોભ માટે નહીં. ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્ર આમ એક આદર્શ અને ઉચ્ચ-નૈતિક છે.

દિવાન અને લુત્ઝ ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રની આવશ્યકતાઓ વિષે જણાવે છે કે ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્ર સામાજિક, નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક ગરીબીના ખર્ચે ભૌતિક પ્રગતિ તરફ દોરી જાય તેવી ક્રિયાઓ અથવા નીતિઓની ક્યારેય હિમાયત કરતું નથી" (દીવાન અને લુટ્ઝ, 1985). ગાંધીજીના સાત સામાજિક પાપો. . સિદ્ધાંતો વિનાનું રાજકારણ, કામ વિનાની સંપત્તિ, અંતરાત્મા વિનાનું આનંદ, ચારિત્ર વિનાનું જ્ઞાન, નૈતિકતા વિનાનું વાણિજ્ય, માનવતા વિનાનું વિજ્ઞાન અને બલિદાન વિનાની પૂજા એ ગાંધીજીના રાજકીય અને આર્થિક વિચારના મુખ્ય ઘટકોની રચના કરે છે.

સ્વદેશી બનો અને શ્રમનું ગૌરવ

ગાંધીજીના આર્થિક તત્વજ્ઞાનમાં ખોરાક માટે કરવામાં આવતો શ્રમ કેન્દ્ર સ્થાને છે. બ્રેડ-લેબરનો અર્થ છે કે દરેક વ્યક્તિએ તેની રોટલી કમાવવા માટે મહેનત કરવી જોઈએ. ગાંધીજી બ્રેડ-લેબર અંગે ગીતા ટાંકે છે કે, "જે શ્રમ વિના ખાય છે તે ચોરીનું ખાય છે". ગાંધીજી ઇચ્છતા હતા કે લોકો આયાતી વસ્તુઓ અને ફેક્ટરી-મેડ માલને બદલે સ્થાનિક રીતે ઉત્પાદિત માલ (સ્વદેશી) અને ખાસ કરીને ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ દ્વારા ઉત્પાદિત માલની વપરાશ કરે. દિવાન અને લુત્ઝ નિર્દેશ કરે છે કે ગાંધીજીનો **"પાડોશીતાનો સિદ્ધાંત"** ઉપયોગિતા અને વફાદારી વચ્ચેના વેપારનું ઉદાહરણ છે. તેમણે કહ્યું છે કે, જેઓમાં સ્વદેશી ભાવના છે તેઓ અન્ય

લોકો સમક્ષ તેમના નજીકના પડોશીઓની સેવા કરવા અને તેમના પડોશમાં ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો ઉપયોગ વધુ દૂરના લોકો કરતાં વધુ કરવા માટે જરૂરી છે. આમ કરીને તેઓએ તેમની ક્ષમતા મુજબ માનવતાની સેવા કરી છે. તેઓ તેમના પડોશીઓની અવગણના કરીને માનવતાની સેવા કરી શકશે નહી" (દીવાન અને લુત્ઝ, 1985).

ટ્રસ્ટીશીપ અને બિન-માલિકી

ગાંધીજી માનતા હતા કે આપણે હંમેશા આપણી જરૂરિયાતોથી વાકેફ હોતા નથી અને અયોગ્ય રીતે આપણી ઈચ્છાઓનો ગુણાકાર કરીએ છીએ અને આ રીતે અજાગૃતપણે આપને આપણી જાતને ચોર બનાવીએ છે. ગાંધીજી માનતા હતા કે માલિકી હિંસાનું એક સ્વરૂપ છે. તેઓ માનતા હતા કે પ્રકૃતિ પાસે દરેક માટે પૂરતું છે અને તેથી શોષણની જરૂર નથી. સંપત્તિ એકઠી કરવી એ પાપ છે અને તેની માલિકી ન રાખવાથી સંપત્તિની અસમાનતાનો અંત આવશે. ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંત મુજબ, ધનિકો તેમની સંપત્તિ ધરાવવા માટે સ્વતંત્ર હશે પરંતુ તેમની સંપત્તિના માત્ર તે જ ભાગનો ઉપયોગ કરશે જે તેમની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે પુરતો છે અને અન્યને સમાજના ઉપયોગ માટે ટ્રસ્ટમાં રાખશે. જો ધનિકો પોતાની વધારાની સંપત્તિ ટ્રસ્ટમાં રાખીને ગરીબોને મદદ કરવા આગળ ન આવે તો ગાંધીજીએ અસહકારના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવા જણાવ્યું હતું કારણ કે તેઓ માનતા હતા કે સહકાર વિના ધનિકો સંપત્તિ એકઠી કરી શકતા નથી. ગાંધીજીએ સંપત્તિના સંચયને કાયદેસર બનાવવા અને આર્થિક અંત:કરણના સિદ્ધાંત તરીકે ટ્રસ્ટીશીપને અનુસરવા માંગતા હતા.

ગાંધીજી માનતા હતાકે શ્રીમંતોને નૈતિક દબાણ દ્વારા ટ્રસ્ટી બનવા માટે સમજાવી શકાય છે. ટ્રસ્ટીશીપમાં ગાંધીજીનો વિશ્વાસ અહિંસા અને બિન-માલિકીમાંની તેમની માન્યતામાંથી આવ્યો હતો. માલિકી આવશ્યકપણે સંપત્તિનો સંગ્રહ સૂચવે છે અને સંગ્રહિત સંપત્તિના બચાવમાં હિંસા અનિવાર્ય છે. આથી, બિન-માલિકી અથવા ટ્રસ્ટીશીપ અને અહિંસાના એકબીજાના પૂરક છે. ગાંધીજી મૂડીવાદના વિરોધી હતા પણ મૂડીવાદીઓના નહીં. તેઓ મૂડીવાદી વર્ગના વિનાશની વિરુદ્ધ હતા અને તેમનો ઉપયોગ ઉદ્યોગોના સંચાલક તરીકે કરવા માંગતા હતા. ગાંધીજી જણાવે છે કે વાસ્તવમાં, શ્રમ પોતે જે ઉત્પાદન કરે છે તે તેનો માલિક છે. જો શ્રમ બુદ્ધિપૂર્વક જોડશે, તો તેઓ એક અનિવાર્ય શક્તિ બની જશે. આ રીતે ગાંધીજી વર્ગસંઘર્ષની શક્યતાને નકારે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં યોજાયેલી ગોળમેજી પરિષદમાં ટ્રસ્ટીશીપ અંગે ગાંધીજી એ કહ્યું હતું કે "મારો અર્થ અસહકાર છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ સહકાર, ઈચ્છા કે દબાણ વગર સંપત્તિ એકઠી કરી શકતી નથી." વધુમાં, તેમણે કામદારોને અહિંસક સંઘર્ષ માટે એક થવાની સલાહ આપી અને અહિંસક ક્રાંતિ દ્વારા રાજ્યવિહીન સમાજનની રચના કરવા જણાવ્યું હતું.

આર્થિક અસમાનતા અને આવક અને સંપત્તિના સમાનવિતરણની સમસ્યાને ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંત દ્વારા ઉકેલી શકાય છે.

ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરીને, ગાંધીજીએ ઉદ્યોગસાહસિકોના વર્ગ સાથે વિશિષ્ટ કામદારો તરીકે કામદારોનો એક વર્ગ બનાવવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો જેઓ ટ્રસ્ટમાં મૂડી રાખે અને સમાજના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરે છે. ટ્રસ્ટી એવી વ્યક્તિ છે જે ટ્રસ્ટમાં જાહેર સંપત્તિ ધરાવે છે અને લોકોના આર્થિક કલ્યાણ માટે સંપત્તિનું સંચાલન કરે છે. ઇક્વિટી સુનિશ્ચિત કરવા માટે, ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે વ્યક્તિએ તેની સંપત્તિનો તે ભાગ જ વાપરવો જોઈએ જે તેના અંગત સુખાકારી માટે જરૂરી છે અને બાકીનો ભાગ સમાજના આર્થિક કલ્યાણ માટે આપવો જોઈએ અથવા વાપરવો જોઈએ. આ રીતે દરેક વ્યક્તિએ ટ્રસ્ટી બનવું અને લોકોના આર્થિક કલ્યાણ માટે સંપત્તિનું સંચાલન કરવું. ગાંધીજી ઇચ્છતા હતા કે મૂડીવાદને ટ્રસ્ટીશીપ દ્વારા બદલવામાં આવે જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ તેની જરૂરિયાતોથી વધુ સંપત્તિ એકઠા કરશે નહીં અને તેની સંપત્તિનું સંતુલન ટ્રસ્ટમાં વહેંચશે અને ઉત્પાદન ઇચ્છા દ્વારા નહીં પરંતુ જરૂરિયાત દ્વારા સંચાલિત થશે. શ્રી જમનાલાલ બજાજ ટ્રસ્ટીશીપના ગાંધીવાદી વિચારથી ખૂબ થઈ મહારાષ્ટ્રમાં વર્ધા ખાતે જમનાલાલ સેવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી હતી.

સર્વોદય

સર્વોદય એટલે સમાજમાં સૌનો ઉદય. આર્થિક સંદર્ભમાં બધાનું આર્થિક કલ્યાણ. ગાંધીજી માનતા હતા કે ઉપયોગિતાવાદી સિદ્ધાંત 'સૌ માટે સૌથી વધુ સારું' પર અટકશે નહીં પરંતુ આગળ વધી અને સર્વથી વધુ સારું પ્રાપ્ત કરશે. શ્રીમંત લોકો તેમની નૈતિક પ્રતિમાને ઉત્થાન આપી શકે છે અને તેમના વિશેષાધિકારો છોડીને નૈતિક માર્ગે ચાલી શકે છે અને બધાના કલ્યાણ માટે તેમની સંપત્તિનો નિકાલ કરીને ટ્રસ્ટી બની શકે છે. સર્વોદયનો અર્થ તમામ મનુષ્યોનો ઉદય થાય છે. સમાજે આર્થિક વર્ગો અથવા સામાજિક જાતિઓમાં વિભાજિત થવાને બદલે સમગ્ર તરીકે કાર્ય કરવું જોઈએ. ગાંધીજી માનતા હતા કે જો બધાને ન્યાય અને યોગ્ય વેતન આપવામાં આવે તો કોઈ પણ વ્યક્તિ તેની જરૂરિયાત કરતાં વધુ સંપત્તિ એકઠી કરી શકશે નહીં. સર્વોદયને અનુસરીને સમાજમાંથી ગરીબી અને કાયરતા દૂર થશે. સર્વોદય રાજ્ય ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્ય હશે. અન્ય ધર્મ પ્રત્યે આદર, પડોશીઓની સેવા અને અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી સર્વોદયના સિદ્ધાંતના મૂળમાં હતા. ગાંધીજીના મતે, સ્ત્રીઓ અહિંસાનું પ્રતીક છે. તેણીએ પુરુષો સાથે સમાન અધિકારોનો આનંદ માણવો જોઈએ. સમાજમાં નિરક્ષરતા અને રોગ ન હોવો જોઈએ. સર્વોદયને અનુસરીને સમાજમાંથી ગરીબી અને કાયરતા દૂર થશે. સર્વોદય રાજ્ય એક ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્ય હશે. સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ ગાંધીજી દ્વારા તૈયાર કરાયેલા અને ડો. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ દ્વારા પૂરક બનાવવામાં આવેલ સર્વોદય કાર્યક્રમમાં કેટલીક વિશેષતાઓ આ મુજબ છે, ખેડૂતો અને કામદારો સર્વોદય રાજ્યના કેન્દ્રમાં હશે. ખેડૂતો અને મજૂરોનું શોષણ નહીં થાય. આ માટે ખેડૂતો અને કામદારોએ

પોતાને સંગઠિત થાય. બાળકોને પાયાનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે અને પુખ્ત વયના લોકોને મૂળભૂત તેમજ ટેકનિકલ શિક્ષણ આપવામાં આવશે. ગ્રામોદ્યોગ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા પર ભાર મૂકવામાં આવશે. ગામડાઓ આત્મનિર્ભર પ્રજાસત્તાક બનશે. દરેક ઘર ગામમાં રેંટીયાકામ કરશે. આમ સામાજિક ન્યાય અને સાંપ્રદાયિક સંવાદિતા સ્થપાશે.

ઔદ્યોગિકીકરણ અને ગ્રામોદ્યોગ

ઔદ્યોગિકીકરણની સમસ્યાઓ પર ચિંતન કરતાં, ગાંધીજી નોંધે છે કે "કોઈપણ મશીનરી જે માણસોને શ્રમ કરવાની તકથી વંચિત કરતી નથી, પરંતુ તેને મદદ કરે છે અને તેની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરે છે અને જે માણસ તેના ગુલામ બન્યા વિના ઇચ્છાથી સંભાળી શકે છે તે યોગ્ય છે." (ગાંધી, 1947). વાસ્તવમાં, તે જાહેર ઉપયોગિતાના કામ માટે તમામ ભારે મશીનરીના લાભ માટે કરવામાં આવેલ વિજ્ઞાનની દરેક શોધને ઇનામ આપશે જે માનવ શ્રમ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી શકતું નથી તેનું અનિવાર્ય સ્થાન છે પરંતુ તે બધું રાજ્યની માલિકીની હશે અને તેનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કલ્યાણ માટે થશે. ગાંધીજી શ્રમ-વિસ્થાપન મશીનરીના વિરોધી હતા અને જ્યારે આવી મશીનરીનો ઉપયોગ કરતા સાહસો રાજ્યની માલિકીના હતા ત્યારે જ શ્રમ-વિસ્થાપન મશીનરીનો ઉપયોગ સ્વીકાર્યો હતો કારણ કે રાજ્યના સાહસો દ્વારા કરાયેલા નફાનો ઉપયોગ બધાના કલ્યાણ માટે થતો હતો. પરંતુ આવી મશીનરીનો કોઈપણ ખાનગી ઉપયોગ આર્થિક શક્તિ અને સંપત્તિના કેન્દ્રીકરણ તરફ દોરી જશે. ગાંધીજી માનતા હતા કે મનુષ્ય મશીનનો ગુલામ બની શકતો નથી અને હકીકતમાં મશીને માણસને તેના કામમાં મદદ કરવી જોઈએ. કામદારોને મશીનો પર સ્વતંત્રતા અને નિયંત્રણ હોવું જોઈએ. ગાંધીજી તમામ આર્થિક કાર્યો અને ઉદ્યોગોનું વિકેન્દ્રીકરણ ઇચ્છતા હતા. કોઈપણ દેશ, રાષ્ટ્ર અથવા વ્યક્તિઓના જૂથ દ્વારા આ ઈજારો અન્યાયી હશે.

ભારત તેના ગામડાઓમાં રહેલુ છે અને તેથી ગ્રામ્ય અર્થતંત્રને પુનર્જીવિત કરવું જોઈએ. ગ્રામ્ય સ્વરાજ બનાવવા માટે ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગની સ્થાપના કરવી પડશે. ગાંધીજી રેંટીયાને અહિંસાનું પ્રતીક માનતા હતા. ગામડાઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા ખાદી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. ખાદી ઉદ્યોગને ગામડાઓમાં અંતિમ ઉત્પાદન બનાવવા માટે મૂલ્યવર્ધન કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપવાની માંગ કરવામાં આવી હતી જેથી ગ્રામજનો મૂલ્યવૃદ્ધિ કે અંતિમ ઉત્પાદનના લાભાર્થી બને. ગાંધીજીએ દરખાસ્ત કરી હતી કે ભારતીય ગામડાઓને ખાદીની દ્રષ્ટિએ આત્મનિર્ભર બનાવવા માટે દરેક ગ્રામજન પાસે એક ચરખો હોવા જોઈએ અને દરેક ગામમાં એક અથવા વધુ લૂમ્સ હોવા જોઈએ. જ્યારે દરેક ગ્રામજન પોતાનું કાપડ/ખાદીનું ઉત્પાદન કરશે, ત્યારે લોકોનું આર્થિક અને નૈતિક જીવન પુનર્જીવિત થશે.

ખાદી ઉદ્યોગને ઓછી મૂડીની જરૂર છે અને લોકોને માત્ર પ્રાથમિક તાલીમ

આપવાની જરૂર છે. તે ગ્રામજનોને રોજગાર અને આવક સુનિશ્ચિત કરે છે કારણ કે ગાંધીજીને લાગ્યું કે ખાદી માટે તૈયાર અને અમર્યાદિત બજાર છે. ખેતીથી વિપરીત ખાદી એ મોસમી ઉદ્યોગ નથી પણ વાર્ષિક ઉદ્યોગ છે. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, ગાંધીજી એ રેંટીયાને દેશની તમામ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં આવશ્યક અને ફરજિયાત વિષય બનાવવામાં આવે તેની હિમાયત કરી છે અને કપાસની ખેતી સિવાયના વિસ્તારોમાં પણ કપાસની ખેતી કરી શકાય. વણાટ-ઉદ્યોગ સહકારી સંસ્થાઓ દ્વારા સંગઠિત થઈ શકે છે. શિક્ષણ, સહકાર, નગરપાલિકા, જિલ્લા પરિષદો અને ગ્રામ પંચાયતોના વિભાગોના કર્મચારીઓએ રેંટીયાની પરીક્ષા પાસ કરવી આવશ્યક છે. કાપડ જ્યાં હાથથી કાંતેલા સુતરાઉ કપડા પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય તેવા વિસ્તારોમાં યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદિત કાપડ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે. સરકારી કર્મચારીઓએ હેન્ડલૂમના કપડાંનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ. જૂની કાપડ મિલોને ક્ષમતા વધારવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં અને નવી મિલોની સ્થાપના થવી જોઈએ નહીં અને કાપડની આયાત પર પ્રતિબંધ મૂકવો જોઈએ.

અન્ય ગ્રામીણ ઉદ્યોગો જેમ કે ગોળ બનાવવો, હસ્તકલા, દોરડું બનાવવું, તેલ દબાવવું, સાબુ બનાવવો, લોટ બનાવવો, મેચ બોક્સ બનાવવું, કાગળ બનાવવું, ચામડું બનાવવું, રમકડા બનાવવા, સાદડી બનાવવી અને મધ-નિષ્કર્ષણ કરવું. આ ઉદ્યોગોથી ગામડાઓને નફાકારક રોજગારી મળશે અને અધિશેષ શહેરોને વેચી શકાશે. આ ઉદ્યોગોને માત્ર પ્રાથમિક મૂડી અને મૂળભૂત કૌશલ્યોની જરૂર છે જે સરળતાથી ગોઠવી શકાય અને ખેતી કરી શકાય અથવા આપી શકાય. ગ્રામ્ય ઉદ્યોગો પણ ગામડાઓને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવશે. ગાંધીજીએ હાથેથી પીસેલા બરછટ ઘઉંના લોટના વપરાશ પર ભાર મૂક્યો હતો જે મશીનથી પીસેલા ઘઉંના લોટ કરતાં વધુ પૌષ્ટિક છે. એ જ રીતે, ગોળ ખાંડ કરતાં વધુ પૌષ્ટિક છે જે કૃત્રિમ રીતે ખાંડની મિલોમાં બનાવવામાં આવે છે. ગામડાના ઓઇલ પ્રેસર દ્વારા કાઢવામાં આવતું તેલ ફરીથી ફેક્ટરી દ્વારા બનાવેલા રિફાઇન્ડ તેલ કરતાં ભેળસેળથી મુક્ત અને પોષણયુક્ત છે. રાઇસ મિલોના પોલિશ્ડ ચોખા કરતાં બરછટ ચોખા વધુ પૌષ્ટિક હોય છે. આમ ગ્રામ્યઉદ્યોગો રોજગારી પૂરી પાડશે અને ગ્રામીણ ગરીબી દૂર થશે એટલુ જ નહી પરંતુ ગ્રામીણ વસ્તીને સ્વસ્થ અને પૌષ્ટિક ખોરાક પણ મળશે.

ઉપસંહાર

ભારત આજે અનેક પ્રકારની આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યું છે.ભારતમાં હાલમાં ૬ લાખ કરતા વધુ ગામડાંઓ છે અને શહેરીકરણની પ્રકિયા ખુબજ ઝડપી થયી રહી છે. આ શહેરો અને ગામડાઓમાં ગરીબી અને બેરોજગારી વ્યાપક રીતે પ્રવતમાન છે. ગરીબોમાં અપૂરતો ખોરાક, કુપોષણ, રોગ અને વહેલું કે અનઅપેક્ષીત

મૃત્યુ જોવા મળે છે, તો બીજી બાજુ ધનિકોમાં ઓર્ગનિક ફૂડ અને મોજશોખની વસ્તુઓની માંગ વધી છે. આવી આર્થીક અને સામાજિક અસમાનતાઓ ભારતમાં દરેક જગ્યા એ જોવા મળે છે. ગાંધીજીએ પોતાના સમયમાં જે સમસ્યાઓનો સામનો કર્યોતે હજુ પણ પ્રવર્તમાન છે અને મુંજવણમાં મુકે તેવી છે કેમકે નવા ભારતના નામે ના તો આપડી પાસે આધુનિક ગામડાઓ છે ના તો આધુનિક શહેરો.

ભારતમાં અનેકતામાં એકતા રહેલી છે અને તેને તેના આ સમૂહથી છૂટો પાડી શકાય તેમ નથી. ભારતમાં રાજ્યો ઝડપથી ઔદ્યોગિકીકરણ અને વિકાસ કરી રહ્યા છે અને કેટલાક અગાઉથી જ વિકસિત અને શક્તિશાળી રાજ્યો બની ગયા છે. ભારતે વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન મેળવવા માટે અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે સ્પર્ધા કરવી પડશે અને તે કરવા માટે ભારત પાસે ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણ અને આર્થિક વૃદ્ધિ સાથે આગળ વધવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી. જેના માટે શહેરીકરણની ગતિમાં વધારો કરવો અથવા ગામડાઓને શહેરોમાં રૂપાંતરિત થવું જોઈએ. વિકાસના માર્ગમાં પાયાના ભારે ઉદ્યોગો અને શહેર કેન્દ્રિત મોડેલે ગ્રામીણવિકાસને વ્યાપકપણે શહેરી સ્થળાંતર તરફ દોરી જાય છે. પરંતુ આજે પણ ભારતના મહાનગરોમાં ઘણા બધા સામાન્ય માણસ પાયાની સુવિધાઓથી વંચિત છે. ઉત્પાદનની તકનીકોમાં પૂરતી સુગમતા સુનિશ્ચિત કરીને વિકાસનું ગ્રામસ્વરાજ મોડલ દેશના પસંદગીના ગામોમાં લાગુ કરીએ તો આ ગામડાઓ આત્મનિર્ભર બની શકે છે અને શહેરી વસ્તીમાં થઈ રહેલી વૃદ્ધિ માટે પૂરતા કૃષિ અને ગ્રામોદ્યોગ અધિશેષ પણ પેદા કરી શકાય છે. દેશ વિવિધ પંચવર્ષીય યોજનાઓ હેઠળ વધુ ને વધુ ગામો ગ્રામ સ્વરાજ મોડલ હેઠળ લાવી શકીએ તો ગ્રામસ્વરાજ મોડલના મૂળભૂત ઉદ્દેશ્યો બદલાતા સમય સાથે સુમેળમાં વિકસિત કરી શકાય છે. ઔદ્યોગિકીકરણ, શહેરીકરણ અને ગ્રામસ્વરાજ એક સાથે થઈ અને કદાચ ગામડાઓ અને શહેરોનો વિકાસ સાથે તો તેની સાથે જોડાયેલા અનિષ્ટોથી બચી શકાય છે.

સંદર્ભ

એમ. કે. ગાંધી (1947), ઈન્ડિયા ઓફ માય ડ્રીમ્સ, આરકે પ્રભુ દ્વારા સંકલિત, નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ: 1947.

સુભાષ મહેતા (2004) સર્વોદયની હેન્ડબુક, ભાગ એક, સુભાષ મહેતા દ્વારા સંકલિત, ગીતા પ્રકાશન: 2004, પેજ નંબર 70.

સુભાષ મહેતા (2004) સર્વોદયની હેન્ડબુક, ભાગ બે, સુભાષ મહેતા દ્વારા સંકલિત, ગીતા પ્રકાશન: 2004, પેજ નંબર 69-72.

આર. કે. દિવાન અને એમ. એ. લુત્ઝ (1985) એસેસ ઇન ગાંધિયન ઈકોનોમી, ગાંધી પીસ ફાઉન્ડેસન: 1985, , પેજ નંબર 13-15.